

Bolesław Kumor

Kościelna geografia historyczna diecezji pruskich (1243-1993)

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 29-43

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bolesław Kumor

Kościelna geografia historyczna diecezji pruskich (1243—1993)

Nie jest łatwo mówić o geografii historycznej diecezji pruskich, a to z tej przyczyny, że tylko diecezja warmińska otrzymała ostatnio opracowanie jej ustroju i organizacji w latach 1525—1772 pióra ks. Andrzeja Kopiczki¹. Dodam, że rozprawa ta powstała na moim seminarium naukowym, czego Autor niestety nie zaznaczył. Wprawdzie H. Schlegelberger jeszcze w 1922 r. ogłosił *Studien über die Verwaltungsorganisation des Bistums Samland im Mittelalter*², ale rozprawy tej nie posiadają biblioteki lubelskie. Opracowanie zaś A. R. Grabera o dziejach diecezji sambijskiej nie tylko jest przestarzałe, ale prawie nie dotyka problemów geografii historycznej tej diecezji³. W podobnym aspekcie zostały ujęte opracowania dziejów diecezji pomezkańskiej pióra J. Bendera⁴, H. Cramera⁵ i ostatnio ks. J. Wiśniewskiego. Żadna z tych prac nie zajęła się historyczną geografią diecezji pomezkańskiej. Tylko ks. Wiśniewski poświęcił nieco więcej miejsca formowaniu się granic tej diecezji⁶. Dla diecezji chełmińskiej i polskiej części diecezji pomezkańskiej w zakresie geografii historycznej można wskazać jedynie na dysertację magisterską ks. P. Krupińskiego, znaną mi tylko z maszynopisu⁷.

Podział całego kraju Prusów wraz z ziemią chełmińską na cztery diecezje mocą dokumentów papieża Innocentego IV z 29 lipca 1243 r. *Hiis, quee per dilectos* i *Justis petentium desiderijs* (8 października 1243), oraz dekretu legackiego biskupa Wilhelma z Modeny *Noverit universitas vestra* (29 lipca 1243)⁸, miał tylko jedną analogię w dziejach kościelnych Europy Środkowej w pewnym zakresie. Tak w 1000 r. papież Sylwester II dokonał podziału całego państwa Bolesława Chrobrego na cztery diecezje, ale i tu istniała wcześniej diecezja bezpośrednio zależna od Stolicy Apostolskiej (968), a nadto papież tworzył równocześnie nową prowincję kościelną, poza granicami której powstała diecezja poznańska⁹. W Prusach natomiast przed 1243 r. były próby mianowania biskupa pruskiego o charakterze misyjnym, a dokumenty z 1243 r. nie tworzyły tu metropolii. Istniała ona tu dopiero pod koniec 1245 r.

---

1 A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525—1772*, Olsztyn 1993.

2 Königsberg 1922.

3 A. R. Graber, *Geschichte der Domkirche zu Königsberg und des Bisthums Samland*, Königsberg 1835.

4 J. Bender, *Begrenzung, Eintheilung und Kirchen der ehemaligen Diözese Pomesanien*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermland, 1861/63, Bd. 2, ss. 179—191.

5 H. Cramer, *Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, Marienwerder 1884.

6 J. Wiśniewski, *Dzieje diecezji pomezkańskiej (do 1360 r.)*, Elbląg 1993, ss. 21—25.

7 P. Krupiński, *Organizacja terytorialna diecezji chełmińskiej i pomezkańskiej (do 1821)*, Lublin 1991 (mps).

8 A. Kopiczko, op. cit., s. 12.

9 J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 7 i n.; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich 968—1939*, Lublin 1969—1971, s. 10 i n.

wspomniana pierwszy raz w bulli papieża Innocentego IV *Decet per apostolicos* z 8 listopada 1245 r.¹⁰

Takiej analogii trudno się doszukać na Węgrzech. Tutaj podział kraju na diecezje nastąpił w dwóch etapach; w 1001 r. powstała metropolia w Ostryhomiu, ale biskupstwa sufraganalne: Eger, Raab, Pięciokościoły, Weszprem wraz z drugą metropolią w Kalotcsa powstały dopiero w 1009 r.¹¹ Dla Czech i Słowian Nadłabskich diecezje powstawały sukcesywnie od X do XII w.¹² Pewnej analogii mogą dostarczyć tylko Łużyce, które w 968 r. otrzymały trzy diecezje: Merseburg, Miśnia i Zeitz-Naumburg, ale sama organizacja tych diecezji postępowała sukcesywnie w następnych latach i od początku zostały włączone do metropolii w Magdeburgu¹³.

Formalna erekcja diecezji pruskich nastąpiła w 1243 r., ale faktyczna ich organizacja następowała chronologicznie do podboju tych ziem przez Krzyżaków. Najwcześniej została zorganizowana diecezja chełmińska, która otrzymała uposażenie 19 października 1246 r., co potwierdził papież Innocenty IV bullą *Piae vitae* z 28 października 1248 r.¹⁴ Uposażenie biskupstwa pomezńskiego nastąpiło dopiero 19 marca 1250 r., warmińskiego — 27 kwietnia 1251 r. i sambijskiego — 11 marca 1258 r.¹⁵

Terytorium i granice poszczególnych diecezji nie były jednakowe i formowały się do początku XVI stulecia. Największa terytorialnie była diecezja warmińska. Według brzmienia dokumentu legackiego granice jej miały wyznaczać od zachodu Morze Bałtyckie, od północy rzeka Pregoła, na południu jezioro Drużno i rzeka Wąska, a na wschodzie granice polityczne Litwy. W 1267 r. potwierdzono przynależność do diecezji Galindii i Nadrowii, a w 1340 r. ustalono ostatecznie granice z biskupstwem sambijskim na rzece Pregole. W tych granicach diecezja obejmowała 19 800 km² terytorium¹⁶. Diecezja chełmińska była terytorialnie najmniejsza. Zgodnie z dokumentem legata papieskiego obejmowała ziemię chełmińską i lubawską w widłach rzecznych Wisły, Drwęcy i Osy. Ale i jej granice formowały się do początku XVI w. W 1289 r. odeszły do diecezji płockiej Orzechowo i 300 przyległych łąnów, przed 1319 r. odeszła do diecezji pomezńskiej Ziemia sasińska, a na początku XVI w. włączono do diecezji okręg Welcza i Łasina z diecezji pomezńskiej. Terytorium diecezji obejmowało 4000 km². Diecezja pomezńska otrzymała w 1243 r. terytorium między rzekami Osą, Wisłą, jeziorem Drużno i rzeką Pastęką. Ale i tu formowanie granic diecezjalnych trwało do początku XVI w. Od 1267 r. jurysdykcja biskupów pomezńskich ugruntowała się na Żuławach, przed

10 *Regesta Pontificum Romanorum (1198—1304)*, Vol. 2, Ed. A. Potthast, Graz 1957, nr 11957.

11 P. Gams, *Series episcoporum Ecclesiae catholicae*, Ratisbonae 1873, ss. 367—390; F. Kämpf, *Abendländische Volksgemeinschaft und Kirche von 900 bis 1046*, w: *Handbuch der Kirchengeschichte*, hrsg. H. Jedin, Bd. 3, Freiburg 1966, s. 280.

12 A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, Aufl. 8, Bd. 3, Berlin 1954, s. 967 (Magdeburg — 968), s. 987 (Ołomuniec — 1046), s. 988 (Praga — 973), s. 1007 (Brandenburg — 949), s. 1008 (Havelberg — 947, Miśnia — 968), s. 1009 (Merseburg — 968), s. 1010 (Naumburg — 968).

13 W. Rittenbach, S. Seifert, *Geschichte der Bischöfe von Meissen 968—1581*, Leipzig 1965, s. 8 i n.

14 *Regesta Pontificum*, vol. 2, nr 13851; B. Kumor, *Granice*, s. 43.

15 B. Kumor, *Granice*, s. 161, 166, 169; A. Kopiczko, op. cit., s. 13; J. Wiśniewski, *Dzieje*, s. 34.

16 B. Kumor, *Granice*, s. 169 i n.; A. Kopiczko, op. cit., s. 15 i n.; A. Szorc, *Dzieje diecezji warmińskiej (1243—1991)*, Olsztyn 1991, s. 19.

1319 r. w ziemi sasińskiej, po 1347 r. na Mierzei Wiślanej, a na początku XVI w. w Wisłoujściu. Po tych zmianach diecezja obejmowała 8400 km². Diecezja sambijska opierała swoje granice na Morzu Bałtyckim, rzece Pregole i Niemnie na północy, na wschodzie na politycznych granicach Litwy. W 1253 r. rozszerzyła swoje terytorium na wschodnią część Mierzei Wiślanej, a w 1340 r. wyrównała granice z diecezją warmińską. Diecezja ta obejmowała 12400 km² terytorium¹⁷.

Podział zatem Prus na cztery diecezje był terytorialnie nieadekwatny, jako że terytoria poszczególnych diecezji obejmowały od 4000 km² do 19800 km². Te ogromne różnice terytorialne rzutowały na geografę kościelną poszczególnych diecezji.

Diecezje pruskie pod względem geograficzno-politycznym powstały w państwie krzyżackim na ziemiach plemion pruskich z wyjątkiem diecezji chełmińskiej, która objęła swymi granicami ziemie etnicznie polskie i była w chronologii ostatnią diecezją powstałą na etnicznych ziemiach polskich przed 1772 r. Pozostałe trzy diecezje objęły ziemie plemion pruskich i z biegiem czasu uległy całkowitej germanizacji. Były one pierwszymi diecezjami, które utworzono na ziemiach etnicznie niepolskich, a które od XV w. znalazły się w granicach Rzeczypospolitej (Pomezania, Warmia). Podobny charakter miały diecezje powstałe w XIV i XV w. na ziemiach ruskich, począwszy od diecezji przemyskiej (1340) do łuckiej (1425) i w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego od Wilna (1387) do Smoleńska (1636).

Wielkich zmian w zakresie przynależności politycznej tych diecezji dokonał pokój drugi toruński z 1466 r. Zgodnie z jego postanowieniami w granice Rzeczypospolitej powróciła diecezja chełmińska, a z diecezji pomezkańskiej pięć dekanatów i 70 parafii, zaś z diecezji warmińskiej tylko około jedna piąta jej terytorium. W granicach Prus zakonnych pozostało z tej diecezji pięć archiprezbiteratów w całości i osiem archiprezbiteratów częściowo oraz łącznie 128 parafii i sześć filii. Jedynie diecezja sambijska pozostała nadal w całości w granicach państwa krzyżackiego¹⁸. Fakty te miały kolosalne znaczenie dla przyszłego oblicza wyznaniowego diecezji pruskich.

Według praktyki Stolicy Apostolskiej, sięgającej początkami VII stulecia, kraje świeżo chrystianizowane otrzymywały z reguły jedno biskupstwo zależne wprost od Stolicy Apostolskiej. Dopiero na skutek postępów chrystianizacji zakładano dalsze biskupstwa i tworzone prowincje kościelne¹⁹. W wypadku chrystianizacji Prus spotykamy się ze zgołą inną praktyką Stolicy Apostolskiej. Wyjątkowość ta polegała na dwóch podstawowych faktach prawnych. Pierwszy to dokonanie podziału Prus na cztery diecezje jeszcze przed ich podbiciem politycznym i przed ich chrystianizacją. A drugi, to uformowanie dla nich w ciągu dwóch lat odrębnej metropolii. Zwyczajnie bowiem, kiedy Stolica Apostolska zakładała na nowo chrystianizowanych ziemiach większą liczbę

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ B. Kumor, *Granice*, s. 46. 162 i n., 170; A. Kopiczko, op. cit., s. 16 i n.; A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243–1772*, Olsztyn 1990, s. 81 i n.

¹⁹ A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992, s. 230 i n.; B. Kumor, *Polityka misyjna Kościoła w X wieku*, Nasza Przeszość, 1988, t. 69, ss. 23–37.

biskupstw, to tworzyła dla nich osobną prowincję kościelną. Tak było w Polsce w 1000 r., a także w 968 r. wśród Słowian nadłabskich. W Prusach postąpiono inaczej.

Żaden z dokumentów legackich i papieskich, odnoszących się do organizacji diecezji pruskich, nie mówił nic na temat ich bezpośredniej zależności od Rzymu. Wkrótce bowiem po utworzeniu tych diecezji pojawiły się cztery różne projekty przynależności metropolitalnej. Pierwszy projekt, popierany przez Stolicę Apostolską i realizowany od końca 1245 r., przewidywał utworzenie metropolii dla Prus, Inflant i Estonii i on został ostatecznie zrealizowany ze stolicą metropolii w Rydze, na mocy bulli papieża Aleksandra IV *Cum universis* z 31 marca 1255 r.²⁰ Drugi projekt, zaakceptowany przez papieża Innocentego IV w bulli *Dedisse Tibi dicimur* (11 lutego 1249) przewidywał utworzenia ośrodka metropolitalnego w diecezji sambijskiej, ale został on zarzucony zapewne na skutek sprzeciwu Krzyżaków²¹. Trzeci projekt przewidywał przyłączenie do metropolii gnieźnieńskiej przynajmniej diecezji chełmińskiej, co przejściowo zostało zrealizowane (1248), a następnie było podejmowane od 1285 r. przez arcybiskupów gnieźnieńskich przy walnym poparciu królewskiego dworu polskiego²². Czwarty projekt w tym zakresie zrodził się na dworze króla czeskiego Ottokara II. Projekt ten, opracowany w 1267 r., przewidywał, po podboju ziem pruskich, jaćwieskich i litewskich, założenie kilku nowych biskupstw, które miały wejść w skład przyszłej metropolii w Ołomuńcu. Planom tym przeciwstawił się metropolita moguncki, a także papież Klemens IV²³. Pierwszy projekt okazał się najbardziej trwały. Jeszcze w 1437 r. biskupi pruscy osobiście lub przez pełnomocników wzięli udział w ryskim synodzie prowincjalnym²⁴.

Dopiero na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych król Aleksander wszczął w Rzymie kroki, zmierzające do wyniesienia Warmii do godności metropolii dla wszystkich diecezji pruskich oraz diecezji żmudzkiej z metropolii gnieźnieńskiej. O realizację tych planów zabiegano w Rzymie w latach 1505 i 1506. Zaniechano ich po śmierci króla Aleksandra²⁵.

A jak wyglądała w średniowieczu geografia kościelna diecezji pruskich, a więc ich organizacja terytorialna (archidiakonaty, oficjałaty, dekanaty, parafie)? I na to pytanie odpowiedź nie jest łatwa ze względu na brak odpowiednich opracowań. Każda z czterech diecezji pruskich miała kapitułę katedralną. Najwcześniej powstała kapituła chełmińska, założona i uposażona 22 lipca 1251 r. przez biskupa Heidenryka i oparta na regule augustiańskiej. W 1264 r. obejmowała ona sześć prałatur (prepozytura, dziekania, kustodia, kantoria, scholasteria i prepozytura chełmżyńska) i 14 kanonii gremialnych²⁶. Jako druga z rzędu powstała kapituła warmińska, erygowana w czerwcu 1260 r.

²⁰ *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, ed. C. P. Woelky, Danzig 1884, nr 45, ss. 30—31; B. Kumor, *Granice*, s. 152 i n.

²¹ *Codex diplomaticus Prussicus*, vol. 1, nr 97, s. 47, nr 87, s. 43; B. Kumor, *Granice*, s. 153.

²² B. Kumor, *Granice*, ss. 17—20, 153—157.

²³ *Ibidem*, s. 169.

²⁴ *Constitutiones synodales Warmienses, Sambiensis, Pomesanienses, Culmensis, nec non provinciae Rigensis*, rec. F. Hipler, Brunsbergae 1899, s. 354.

²⁵ B. Kumor, *Granice*, s. 12.

²⁶ A. Mańkowski, *Pralaci i kanonicy katedralni chełmińscy od założenia kapituły do naszych dni*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 1926, R. 33, s. 1; *Diecezja chełmińska*, Pelplin 1928, s. 54 i n.

przez biskupa Anzelma, obejmowała pięć prałatur (prepozytura, dziekania, kantoria, kustodia, scholasteria) i 11 kanonii gremialnych; była to jedyna kapituła diecezjalna w Prusach, która nie przyjęła reguły i stroju krzyżackiego. W XIV w. otrzymała dalsze prałatury i kanonie²⁷. Trzecia w chronologii powstała kapituła katedralna pomezkańska. Erygował ją i uposażył 28 marca 1284 r. biskup Albert i nadał jej od początku regułę i strój krzyżacki. Początkowo obejmowała jedną prałaturę (prepozytura) i pięć kanonii gremialnych, do końca XV w. — pięć prałatur (prepozyt, dziekan, scholastyk, kantor, kustosz) i sześć kanonii gremialnych²⁸. Jako ostatnia powstała kapituła katedralna sambijska, którą erygował biskup sambijski Krystian I stycznia 1285 r. w składzie dwóch prałatów (prepozyt, dziekan) i pięciu kanoników gremialnych. W XIV w. przybyły dalsze prałatury i kanonie²⁹.

Jest rzeczą godną uwagi, że żadna z kapituł pruskich nie miała prałatury archidiaconii. Urząd ten znany był w diecezji chełmińskiej przejściowo w 1254 r. ale zanikł zupełnie i pojawił się dopiero w połowie XVII w. W diecezji warmińskiej znany był w latach 1280—1288 jako archidiaconat okręgowy dla Natangii, ale w późniejszych latach zanikł on całkowicie. Wprawdzie biskup Anzelm zastrzegł sobie w 1264 r. utworzenie tego urzędu w kapitule katedralnej, ale nigdy zamiaru nie zrealizował. Dopiero w 1502 r. biskup Łukasz Watenrode tytułem tym obdarzył kantora kapituły warmińskiej Jana Scultetiego, ale był to tylko tytuł osobisty, jako że prebenda archidiacona przez 1772 r. tu nie istniała³⁰. Brak tej prebendy jest zastanawiający. Wszak już w 1278 r. archidiacona katedralnego miała diecezja lubuska³¹, a diecezja kamińska w 1303 r. została podzielona na pięć archidiaconatów okręgowych³². Urząd archidiacona katedralnego istniał przynajmniej w niektórych diecezjach ryskiej prowincji kościelnej, skoro o ich uprawnieniach mówi synod prowincjalny w 1428 r.³³ Wydaje się, że Zakon Krzyżacki, który w dużej mierze kontrolował biskupstwa pruskie, nie dopuścił do utworzenia tego urzędu, by nie mnożyć sobie przeciwników, a do tych należeli często biskupi i kapituły katedralne.

A kiedy pojawił się w Prusach urzędnik o charakterze terytorialnym — oficjał? W diecezjach polskich urzędy te zaczęły powstawać po 1248 r. i jeszcze pod koniec tego wieku pojawiły się pierwsze oficjałaty okręgowe³⁴. W diecezjach pruskich urząd ten pojawił się daleko później, skoro ryski synod prowincjalny z 1438 r. polecił biskupom diecezjalnym, by „sobie dobrali odpowiedniego oficjała czyli wikariusza generalnego in spiritualibus, a jeśli to możliwe, to takiego, którego by zalecały znajomość prawa kanonicznego i doświadczenie w rozwiązywaniu kasusów tak, aby w wykonywaniu jurysdykcji kościelnej i współdziałale w pracy duszpasterskiej łatwiej i głębiej można było wykryć

27 A. Szorc, *Dominium warmińskie*, s. 41 i n.; A. Kopiczko, op. cit., s. 97 i n.

28 J. Wiśniewski, op. cit., s. 49 i n.; B. Kumor, *Granice*, s. 165.

29 *Neues Preussisches Urkundenbuch*, Abt. 2, Bd. 2: *Urkundenbuch des Bisthums Samland*, hrsg. C. P. Woelky, H. Mandthal, Leipzig 1891, nr 139, ss. 72—73 (1285), nr 181, s. 89 (1296), nr 200, ss. 108—110 (1302), nr 285, ss. 215—216 (1334).

30 A. Kopiczko, op. cit., s. 162.

31 A. Weiss, op. cit., s. 104.

32 H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, Aufl. 2, Köln 1957, s. 89 i n.

33 *Constitutiones synodales Warmienses*, k. 310 § 6.

34 P. Hemperek, *Oficjałat okręgowy w Lublinie XV—XVIII w.*, Lublin 1971, s. 46, 67 i n.

i poprawić błędy, a obyczaje odmienić na lepsze”³⁵. Z zarządzenia tego wynika, że przynajmniej w niektórych diecezjach tej metropolii urzędu tego jeszcze nie było. Wiadomo, że diecezja pomezkańska miała ten urząd przed 1411 r.³⁶ Według F. Hiplera w diecezji warmińskiej urząd ten powstał w 1343 r., ale był obsadzany systematycznie dopiero od 1413 r.³⁷ W diecezji chełmińskiej urząd oficjała powstał przed 1320 r., a w diecezji sambijskiej przed 1427 r.³⁸ Można przyjąć, że urzędy te nie były systematycznie obsadzone przez biskupów, skoro prowincjalny synod ryski nakazał je tworzyć i obsadzać. W tym kontekście należy zapytać — czy w diecezjach pruskich był znany oficjałat okręgowy, istniejący w diecezjach polskich od końca XIII w.? Odpowiedź jest raczej negatywna. Do końca XV w. żadna z diecezji pruskich nie miała oficjałatów okręgowych.

Organizacja dekanalna, zwana w diecezjach pruskich archiprezbiteralną, powstała najpóźniej w XIV w. Dziekani archiprezbiterzy w diecezjach pozbawionych archidiakonów byli zasadniczym ogniwem między duchowieństwem parafialnym a biskupem i jego centralnymi urzędami. Wiemy, że podział diecezji chełmińskiej na dekanaty dokonał się przed 1338 r. Pod koniec XV w. diecezja ta była podzielona na 10 dekanatów (Brodnica, Chełmno, Chełmża, Golub, Grudziądz, Lidzbark, Lubawa, Radzyń, Toruń i Wąbrzeźno)³⁹. W tej diecezji dekanat obejmował przeciętnie 400 km².

W diecezji pomezkańskiej omawiany urząd powstał w XIV w.; w 1400 r. diecezja była podzielona na 16 archiprezbiteratów. Jeden przeto archiprezbiterat obejmował 525 km² terytorium⁴⁰. W diecezji warmińskiej podział na dekanaty — archiprezbiteraty został przeprowadzony przed 1341 r. Przed 1525 r. diecezja była podzielona na 14 archiprezbiteratów (Biskupiec, Reszel, Elbląg, Braniewo, Frombork, Sępól, Dobrze Miasto, Iława, Krzyżbork, Frydłąd, Pieniężno, Jeziorany, Orneta i Lidzbark). Jeden archiprezbiterat obejmował przeciętnie 1414 km² terytorium⁴¹. O organizacji archiprezbiterialnej w diecezji sambijskiej nie możemy nic powiedzieć ze względu na brak odpowiednich opracowań.

Podstawową instytucją w geografii kościelnej każdej diecezji była parafia. Do czasu chrystianizacji Prus instytucja ta była uformowana i znana w całym chrześcijaństwie zachodnim i wschodnim. W diecezjach pruskich rozwój organizacji parafialnej rozpoczął się w XIII w. i trwał do XVI stulecia, a w diecezji chełmińskiej wyprzedził utworzenie samej diecezji i sprowadzenie Krzyżaków. Rozwój ten postępował bardzo wolno. W 1308 r. w całej diecezji chełmińskiej liczono tylko 32 parafie, przed 1400 r. — 122 parafie, ale około 1445 r. oficjał biskupi Wawrzyniec wymienił tylko 95 parafii. Przyjmuje się wszakże, że przed reformacją protestancką diecezja liczyła 130 parafii⁴². Przeciętnie tedy na jedną

35 *Constitutiones synodales Warmienses*, k. 310, § 7.

36 Ibidem, k. 293; J. Wiśniewski, op. cit., s. 54, podaje bez dokumentacji, że stało się to około 1285 r.

37 F. Hipler, *Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bisthums Ermlands*, Bd. 1, Braunsberg 1872, s. 290.

38 *Constitutiones synodales nec non Ordinationes Dioecesis Culmensis*, P. 1, ed. A. Mańkowski, Toruń 1929, s. 15; *Constitutiones synodales Warmienses*, k. 265; *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, nr 270, s. 206.

39 P. Krupiński, op. cit., s. 50 i n.

40 B. Kumor, *Granice*, s. 165.

41 A. Kopiczko, op. cit., s. 163.

42 P. Krupiński, op. cit., s. 55, 92, 100—119.

parafię przypadało 30,77 km², a średnia odległość od kościoła parafialnego wynosiła 3,85 km.

Przekaz, że diecezja pomezkańska pod koniec XIV w. liczyła około 500 parafii jest nie do przyjęcia. Wszak siedem z 16 dekanatów — archiprezbiteratów tej diecezji liczyło pod koniec XVI w. 98 parafii. Przeciętnie zatem na jeden dekanat przypadało 14 parafii. Można tedy przyjąć, że w 16 dekanatach tej diecezji na początku XVI w. było około 225 parafii⁴³. Przeciętnie tedy parafia w diecezji pomezkańskiej obejmowała 37,33 km², a średnia odległość od kościoła parafialnego wynosiła 4,67 km.

W diecezji warmińskiej organizacja parafialna zaczęła się formować dopiero po 1250 r., a jej rozbudowa trwała z większym nasileniem do początku XVI w. Przed 1525 r. funkcjonowały w tej diecezji 272 parafie⁴⁴. Trzeba zatem przyjąć, że przeciętny obszar parafii wynosił 72,79 km², a przeciętna odległość do kościoła parafialnego — 9,10 km. W rzeczywistości sytuacja przedstawiała się lepiej, jako że wschodnia i południowa część diecezji miała bardzo rzadkie osadnictwo. Na temat organizacji parafialnej w diecezji sambijskiej nie mogę nic powiedzieć. Tak więc organizacja parafialna w diecezjach pruskich najlepiej przedstawiała się u schyłku średniowiecza w diecezji chełmińskiej, a następnie w diecezji pomezkańskiej i warmińskiej. W stosunku do sąsiednich diecezji polskich — płockiej i wrocławskiej wyprzedzały one obydwie diecezje polskie. Pod koniec XVI w. w diecezji płockiej obszar parafii wynosił 72,09 km², a przeciętna odległość do kościoła parafialnego 9,01 km. W diecezji wrocławskiej wielkości te wynosiły — 62,67 km² i 7,83 km.

Wielkie zmiany o charakterze politycznym wprowadził do kościelnej geografii Prus drugi pokój toruński (9 października 1466). Stwierdzał on polityczny upadek Zakonu Krzyżackiego i włączył do Polski bezpośrednio Prusy Królewskie wraz z Warmią. Pod względem kościelnym oddał Polsce całą diecezję chełmińską, dominium biskupie diecezji warmińskiej ze stolicą diecezji Fromborkiem, a nadto w województwie malborskim część diecezji pomezkańskiej, ale bez jej stolicy (Kwidzyna) oraz dwa dekanaty (Łasin i Nowe Miasto) w województwie chełmińskim⁴⁵. Zmiany polityczne nie miały większego wpływu na funkcjonowanie diecezji pruskich, podzielonych nowym kordonem granicznym. Zainicjowały natomiast emancypację diecezji warmińskiej i chełmińskiej od zależności metropolitalnej Rygi. Procesy te doprowadziły w następnym stuleciu do ponownego włączenia diecezji chełmińskiej do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej (1589) i uznania diecezji warmińskiej za bezpośrednio zależną od Stolicy Apostolskiej⁴⁶. W obydwu wypadkach procesom tym sprzyjała reformacja protestancka w Prusach.

Reformacja ta zadecydowała o zmianie oblicza wyznaniowego Prus i o poważnych stratach terytorialnych i instytucjonalnych Kościoła katolickiego. Z zamętu reformacyjnego wyszła jedynie diecezja chełmińska, ale i tu 16 parafii zostało przejętych przez luteranizm (19,2%). W całości natomiast utracił Kościół

43 B. Kumor, *Granice*, s. 164; P. Krupiński, op. cit., ss. 92—100.

44 A. Kopiczko, op. cit., s. 169 i n.

45 B. Kumor, *Granice*, s. 157 i n.

46 Ibidem.

katolicki diecezję sambijską. Głównym jej grabarzem był biskup Jerzy Polenz, jeden z pierwszych hierarchów katolickich, który przyjął luteranizm. On to w latach 1524—1525 dokonał administracyjnej protestantyzacji diecezji, co potwierdził faktycznie pokój krakowski (8 kwietnia 1525). Prymasowski synod piotrkowski (1577) podjął próbę rekatolicyzacji diecezji, a gdy się to nie powiodło, papież Paweł V mocą brewe *Quas dedit* (7 grudnia 1617) powierzył diecezję w administrację apostolską biskupom warmińskim. W latach 1643 do 1773 biskupi warmińscy nosili tytuł „biskup warmiński i sambijski” za zgodą Stolicy Apostolskiej⁴⁷.

Diecezja pomezkańska i warmińska uległy protestantyzacji tylko w tych częściach, które od 1466 r. pozostały w politycznych granicach Prus Książęcych. Diecezji pomezkańskiej luteranizm narzucił administracyjnie biskup E. Queiss, który bez prekonizacji papieskiej przejął rządy w diecezji (1523), a 10 grudnia 1525 r. wprowadził doń urządowo luteranizm. Z 16 dekanatów i około 225 parafii przy katolicyzmie pozostało siedem dekanatów (Malbork, Sztum, Dzierżoń, Nowy Staw, Żuławy, Łasin, Nowe Miasto) i 98 parafii. Straty wynosiły siedem dekanatów i 127 parafii (56,44%). Dekanaty Łasin i Nowe Miasto (18 parafii) zostały inkorporowane do diecezji chełmińskiej. Pozostała część diecezji w województwie malborskim przejął w 1527 r. biskup chełmiński J. Konopacki i jego następcy jako administratorzy, co potwierdził papież Juliusz III (1550) i papież Klemens VIII (1601). W latach 1596—1763 biskupi chełmińscy tytułowali się „biskup chełmiński i pomezkański”⁴⁸. I w tym wypadku diecezja istniała nadal formalnie do 1821 r.

Urządowe narzucenie luteranizmu w książęcej części diecezji warmińskiej nastąpiło przez wyłączenie jej spod jurysdykcji biskupów warmińskich (24 kwietnia 1528) i urządowe narzucenie luteranizmu. W następstwie tego diecezja utraciła faktycznie 15 600 km² terytorium, 12 dekanatów w całości i częściowo, oraz 131 parafii i 11 filii. Przy katolicyzmie pozostało 10 dekanatów częściowo lub w całości, 74 parafie, 19 filii i 4200 km² terytorium⁴⁹. Łącznie tedy Kościół katolicki w czterech diecezjach pruskich z 44 600 km² terytorium utracił aż 34 700 km², z 627 parafii w trzech diecezjach utracił 341 parafii (54,39%) i wszystkie parafie w diecezji sambijskiej.

Duże zmiany nastąpiły w geografii kościelnej poszczególnych diecezji. W diecezji warmińskiej i chełmińskiej powstały nieznanne tu dotąd oficjałaty okręgowe. I tak w diecezji warmińskiej w drugiej połowie XVI w. pojawił się oficjałat okręgowy w Elblągu; od 1663 r. oficjałat ten działał bez przerwy do 1774 r.⁵⁰ W diecezji chełmińskiej powstał w 1609 r. oficjałat okręgowy w Lubawie i obejmował cztery archiprezbiteraty (Lubawa, Lidzbark, Brodnica i Nowy Targ) i działał do 1762 r.⁵¹ Dla części diecezji pomezkańskiej, będącej w administracji biskupów chełmińskich, biskup T. Giese utworzył w 1545 r. oficjałat

47 Ibidem, s. 167 i n.; A. Kopiczko, op. cit., ss. 46—50.

48 B. Kumor, *Granice*, s. 164; P. Krupiński, op. cit., s. 124 i n.

49 B. Kumor, *Granice*, s. 170; A. Kopiczko, op. cit., s. 171 i n.

50 Ibidem, s. 81.

51 *Constitutiones synodales*, s. 94, 213.

z siedzibą w Nowym Stawie, a następnie w Malborku. Oficjałat ten, o charakterze generalnym, działał do 1821 r. Do 1601 r. miał charakter okręgowy⁵².

W tym samym okresie pojawił się w diecezji chełmińskiej archidiakonat stołeczny i okręgowy. W 1650 r. biskup Andrzej Leszczyński utworzył urząd archidiakona stołecznego jako pierwszą prałaturę w kapitule chełmińskiej, a w 1730 r. biskup F. J. Kretkowski utworzył archidiakonat okręgowy pomezkański jako szóstą prałaturę w kapitule chełmińskiej. Archidiakonat stołeczny obejmował diecezję chełmińską, zaś archidiakonat pomezkański — administrację pomezkańską. Obydwa istniały do 1821 r.⁵³ Trzeba przyjąć, że w diecezji warmińskiej pojawił się w drugiej połowie XVI w. archidiakon, skoro synod kardynała Stanisława Hozjusza z 1565 r. poświęcił „archidiakonowi naszego Kościoła” osobny statut⁵⁴.

Dużą rolę w organizacji terytorialnej diecezji pruskich po 1525 r. odgrywał urząd dziekana-archiprezbitera, dowartościowany przez Sobór Trydencki i polskie ustawodawstwo synodalne. Potrydenckie synody chełmińskie i warmińskie wzmocniły ich autorytet i poszerzyły zakres władzy jurysdykcyjnej⁵⁵. W obydwu diecezjach pruskich na tym odcinku panował raczej zastój. W diecezji chełmińskiej doszły w XVI w. archiprezbiteraty w Łasinie i w Nowym Mieście (1597), a także pięć archiprezbiteratów w administracji pomezkańskiej. I ta liczba 17 utrzymała się do 1810 r. W 1811 r. powstał nowy dekanat archiprezbiterat w Grudziądzu⁵⁶. Pod koniec XVIII w. jeden dekanat obejmował 394,12 km², a więc 6 km² mniej niż na początku XVI w.

W diecezji warmińskiej dewastacja organizacji archiprezbiterialnej rozpoczęła się jeszcze przed 1525 r., kiedy to zniszczono 30 kościołów, a 33 zredukowano do rzędu filii. Na skutek wprowadzenia luteranizmu upadło pięć archiprezbiteratów w Prusach Książących (Elbląg, Frydłąd, Itawa, Krzyżbork i Sępólno). Kilka dekanatów pozostało w formie szczątkowej (Tolkmicko — dwie parafie, Braniewo — trzy parafie). Na początku XVII w. biskup Szymon Rudnicki utworzył dwa nowe archiprezbiteraty w Barczewie i Olsztynie. I taki stan utrzymał się do 1772 r. Diecezja podzielona była na jedenaście archiprezbiteratów. Przeciętnie jeden archiprezbiterat obejmował 281,82 km². W stosunku do okresu sprzed 1500 r. terytorium dekanatu zmniejszyło się prawie trzykrotnie. Warto tu dodać, że w diecezji plockiej przeciętny okręg dekanalny obejmował 712,12 km², a w diecezji wrocławskiej 831,82 km² terytorium⁵⁷.

W geografii sieci parafialnej diecezji pruskich nastąpił ogromny regres. Wszystkie parafie katolickie w diecezji sambijskiej zostały administracyjnie przekazane Kościołowi luteranickiemu. Do 1772 r. w diecezji tej powstały tylko trzy parafie katolickie (Królewiec, Święta Lipka i Tylża — około 6 tys. wiernych). W diecezji warmińskiej ten sam Kościół luteranicki w podobny sposób

52 B. Kumor, *Granice*, s. 164; P. Krupiński, op. cit., s. 126 i n.

53 *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, nr 1170, ss. 1037—1039; A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, *Nasza Przeszłość*, 1971, t. 34, s. 89.

54 *Constitutiones synodales Warmienses*, k. 40 i n.

55 *Constitutiones synodales*, s. 48 (1583), s. 94 (1605); *Constitutiones synodales Warmienses*, k. 40 (1565), k. 136 (1610).

56 P. Krupiński, op. cit., s. 53 i n.

57 *Ibidem*, s. 163 i n.

przejął 132 parafie i 13 filii. Po 1550 r. przy Kościele katolickim pozostały tylko 74 parafie i 14 filii, czyli tylko 27,21% stanu posiadania sprzed reformacji. Do 1772 r. utworzono zaledwie sześć nowych parafii i dwie filie, ale cztery parafie zostały zredukowane do rzędu filii. W roku 1772 diecezja liczyła 76 parafii i 14 filii. Rozbudowa zatem sieci parafialnej była ledwo dostrzegalna⁵⁸. Jedna parafia obejmowała przeciętnie 55,26 km², a średnia odległość do kościoła parafialnego wynosiła 6,9 km.

Poważny regres w geografii parafialnej nastąpił w diecezji chełmińskiej i administracji pomezkańskiej. Na przełomie XV i XVI w. diecezja ta liczyła około 130 parafii. Na skutek wojen polsko-krzyżackich i reformacji liczba parafii do 1597 r. spadła do 111, a do 1772 r. — do 91 parafii i 39 filii. W sumie w okresie tym około 30 parafii przestało istnieć, najczęściej przez przejęcie ich przez luteran, a 30 zredukowano do rzędu filii. Nie utworzono natomiast ani jednej nowej parafii⁵⁹. Okręg parafialny obejmował przeciętnie 43,96 km², a przeciętna odległość do kościoła parafialnego wynosiła 5,45 km.

Jeszcze większy regres na tym odcinku nastąpił w administracji pomezkańskiej. W 1597 r. liczyła ona 70 parafii i filii. Już pierwsza wizytacja biskupa chełmińskiego z lat 1604—1605 wymieniła tylko 43 parafie i pięć filii, a wizytacja z 1636 r. — 23 parafie i 17 filii, zaś wizytacja z 1647 r. — 36 parafii i 12 filii. Spis parafii z 1766 r. podaje 33 parafie i 18 filii⁶⁰. Tabela diecezji z 1777 r. podaje 34 parafie i 22 filie oraz siedem kaplic mszalnych⁶¹. Spadek zatem placówek duszpasterskich wynosił tu 20%. Łącznie z tą administracją przeciętny okręg parafialny w diecezji chełmińskiej obejmował 53,6 km², a przeciętna odległość do kościoła parafialnego wynosiła 5,7 km.

Bogatsze przekazy źródłowe z końca XVIII w. pozwalają na podjęcie dalszych pytań o charakterze geograficzno-socjologicznym. Przekazy statystyczne z 1777 r. podają, że diecezję chełmińską zamieszkiwało 70 462 katolików, 19 778 protestantów-luteran, 480 menonitów i 433 żydów, łącznie 91 153 mieszkańców, zaś administrację pomezkańską — 26 046 katolików, 20 695 protestantów — luteran i 5818 menonitów, łącznie 52 559 mieszkańców⁶². Przeciętnie zatem jedna placówka duszpasterska (parafia i filia) liczyła 773 mieszkańców w tym 519 katolików. Diecezja warmińska w 1772 r. liczyła 96 547 katolików⁶³. Przeciętnie na jedną placówkę duszpasterską przypadało 1073 katolików.

58 A. Kopiczko, op. cit., s. 169 i n.

59 P. Krupiński, op. cit., ss. 61—119.

60 Archiwum Secretum Vaticanum. vol. 138, k. 278—300; B. Kumor, *Granice*, s. 164; P. Krupiński, op. cit., s. 130 i n.

61 Archiwum Secretum Vaticanum. Nunz. di Varsavia. vol. 138, k. 302—308.

62 B. Kumor, *Granice*, s. 172.

63 A. Kopiczko, op. cit., ss. 257—259, podaje 73 172 sposobnych do Komunii św.; A. Szorc, *Dominium*, s. 68, odnosi tę cyfrę do liczby mieszkańców.

Tabela 1

Diecezje pruskie w roku 1772

Diecezja	Obszar (km ²)	Dekanaty	Parafie	Filie	Średnio w parafii	
					powierzchnia (km ²)	Liczba ludności
Chełmińska i adm. pomez.	6 700	17	125	61	36,02	519
Warmińska	4 200	11	74	16	46,67	1 073

Źródło: obliczenia własne.

O miejscu, jakie zajmowały diecezje pruskie w hierarchii Kościoła polskiego w drugiej połowie XVIII w., informuje tabela 2.

Tabela 2

Diecezje polskie w latach 1770—1785

Diecezja	Obszar (km ²)	Liczba katolików	Liczba dekanatów	Liczba parafii	Liczba filii	Średnio w parafii	
						powierzchnia (km ²)	liczba katolików
Chełmińska	6 700	98 528	17	123	54	38,07	560
Chełmska	18 800	82 000	10	84	7	206,57	901
Gnieźnieńska	34 100	513 203	41	685	208	45,78	767
Inflancka	40 000	179 348	.	30	43	548,95	5 978
Kamieniecka	19 700	90 000	6	59	5	307,81	1 563
Kijowska	65 900	56 256	3	42	4	1 432,61	1 339
Krakowska	53 000	1 929 175	53	890	152	50,86	1 851
Lwowska	30 500	106 636	12	129	10	219,42	767
Łucka	109 000	194 358	14	258	.	434,26	755
Płocka	23 500	310 436	31	261	62	72,76	961
Poznańska	28 100	570 000	29	467	158	44,96	1 221
Przemyska	18 100	244 320	12	176	31	87,44	1 175
Smoleńska	15 900	7 000	.	3	3	3016,66	1 167
Warmińska	4 200	96 547	11	74	16	46,67	1 073
Wileńska	231 000	921 428	26	458	89	422,30	1 685
Włocławska	18 300	210 911	23	211	60	67,53	778
Żmudzka	24 800	242 781	10	99	66	150,30	1 471
Razem	746 000	5 852 929	290	4 049	1 028	×	×

U w a g a: w spisie brak danych dla 21 parafii i części mazowieckiej diecezji poznańskiej (1797 r. — 200 tys.). W austriackiej części diecezji poznańskiej (rejon Garwolina) liczono około 80 tys. katolików.

Źródło: W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI—XVIII*, Kraków 1969, s. 72 i n.; B. Kumor, *Granice*, s. 41, 49, passim; S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.*, Lublin 1980, s. 104 i n.; M. Kędzierski, *Przedzobiorowy spis ludności diecezji poznańskiej (1765—1769)*, *Przeszłość Demograficzna Polski*, 1987, t. 17, ss. 227—235.

Podane w tabeli wielkości stanowią przybliżone dane, ale „na bezrybiu” każda statystyka ma pewną wartość. Otóż pod względem obszaru diecezje pruskie zajmowały dwa ostatnie miejsca, tzn. 16 i 17 wśród diecezji Rzeczypospolitej około 1772 r. Co do liczby ludności katolickiej diecezja warmińska zajęła

13 miejsce, a diecezja chełmińska 12. Pod względem liczby dekanatów diecezji warmińskiej przypadło 11, a diecezji chełmińskiej siódme miejsce. Co do liczby placówek duszpasterskich (parafie i filie) diecezja warmińska zajęła 13, a diecezja chełmińska 9 miejsce. W przeciętnym obszarze parafialnym diecezja warmińska miała czwarte, a chełmińska pierwsze miejsce. Wreszcie w przeciętnej liczbie katolików na jedną parafię diecezja chełmińska zajęła pierwsze miejsce, a diecezja warmińska ósme miejsce — przed Smoleńskiem a po Płocku.

Decydujące znaczenie dla dalszej przyszłości diecezji pruskich miała bulla papieża Piusa VII z 16 lipca 1821 r. *De salute animarum*. Zniosła ona istniejące formalnie diecezje sambijską i pomezzańską, ich tereny włączyła do diecezji warmińskiej, a tylko nieznaczne części diecezji pomezjańskiej inkorporowała do diecezji chełmińskiej. Przez włączenie do tej diecezji Pomorza Gdańskiego z diecezji wrocławskiej i archidiecezji kamieńskiego z archidiecezji gnieźnieńskiej, a także przez przeniesienie centralnych urzędów diecezjalnych i rezydencji biskupiej w Chełmży do Pelplina na lewy brzeg Wisły, utraciła ona charakter diecezji pruskiej, mimo iż zatrzymała tytuł „diecezji chełmińskiej”⁶⁴.

Charakter pewnej restauracji dawnej geografii kościelnej Prus na stopniu diecezjalnym miała bulla papieża Jana Pawła II z 25 marca 1992 r. *Totus Tuus*. Papież powołał do życia nową diecezję w Toruniu, która utworzona z całości ziem dawnej, przedrozbiorowej diecezji chełmińskiej, otrzymała tylko dekanat Toruń Podgórz z archidiecezji gnieźnieńskiej. Podobnie diecezja elbląska objęła swymi granicami tylko terytorium dawnej diecezji pomezjańskiej, z wyjątkiem samego Elbląga i południowej części diecezji. Nowe granice diecezji warmińskiej objęły głównie terytorium dawnej diecezji warmińskiej i częściowo pomezjańskiej.

Również diecezja ełcka została ukonstytuowana z ośmiu dekanatów diecezji warmińskiej (dawna diecezja warmińska i częściowo sambijska) i pięciu dekanatów diecezji łomżyńskiej⁶⁵. Tak więc na terenie dawnych Prus istnieją ponownie cztery diecezje, dla piątej pozostało obszerne terytorium (przeszło 17 tys. km²) poza granicami Polski. Diecezje te podzieliła przynależność metropolitalna. Diecezja toruńska należy bowiem do metropolii gdańskiej, zaś trzy pozostałe: Elbląg, Warmia i Ełk tworzą warmińską prowincję kościelną. Jakże miejsce zajmują obecnie te cztery diecezje w hierarchii i geografii Kościoła polskiego, przedstawia tabela nr 3.

⁶⁴ *Papieżstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772—1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, nr 71, s. 292, 293.

⁶⁵ Dekret o ustanowieniu i określeniu granic nowych diecezji i prowincji kościelnych w Polsce oraz o przynależności metropolitalnej poszczególnych diecezji — *Notificationes e Curia Metropolitana Cracoviensi*, 1992, R. 130, ss. 12—28.

Tabela 3

Diecezje polskie w roku 1993

Diecezja	Obszar (km ²)	Liczba ludności	Liczba katolików	Liczba parafii	Liczba kaptanów	Średnio w parafii			
						liczba katol.	liczba kaptan.	pow. (km ²)	odległość od kościoła (km)
Białystok	5 500	512 628	402 638	81	384	4 971	1 243	67,90	8,49
Bielsko	2 812	807 270	750 000	199	393	3 769	1 908	14,13	1,77
Częstochowa	7 652	840 447	800 197	288	540	2 778	1 482	26,57	3,32
Drobiec	7 000	310 000	230 000	73	186	3 151	1 237	95,89	11,99
Elbląg	5 825	501 000	490 000	139	178	3 525	2 753	41,91	5,24
Elk	12 000	507 000	494 000	151	189	3 272	2 614	79,47	9,93
Gdańsk	2 500	1 000 000	987 440	152	394	6 496	2 506	16,45	2,06
Głiwice	2 100	950 000	900 000	145	250	6 207	3 600	14,48	1,81
Gniezno	5 450	1 031 750	1 000 000	312	569	3 205	1 757	17,76	2,18
Kalisz	7 050	710 000	694 000	254	393	2 700	1 766	27,43	3,43
Katowice	2 416	1 400 000	1 380 000	254	736	4 859	1 875	8,51	1,06
Kielce	8 596	845 783	840 993	278	545	3 025	1 543	30,92	3,87
Koszalin	14 736	952 162	856 946	199	333	4 306	2 573	74,05	9,25
Kraków	6 163	1 666 412	1 660 000	380	975	4 368	1 703	16,22	2,03
Legnica	8 500	1 350 000	1 290 000	253	391	3 394	3 308	33,60	4,20
Lublin	9 108	1 121 100	1 095 100	224	575	4 666	1 818	40,66	5,08
Łomża	11 000	593 000	582 457	168	359	3 467	1 622	65,48	8,18
Łowicz	6 000	579 250	562 000	147	230	3 823	2 443	40,82	5,10
Łódź	6 620	1 624 410	1 540 000	185	436	8 324	3 532	35,78	4,47
Opole	8 083	1 100 000	900 000	386	458	2 332	2 100	20,94	2,64
Pelplin	12 000	800 821	787 598	293	375	2 688	2 100	40,96	5,12
Płock	13 980	962 000	942 000	270	547	3 489	1 722	51,78	6,47
Poznań	11 000	1 600 000	1 520 000	387	673	3 928	2 259	28,42	3,55
Przemyśl	8 200	901 710	891 710	300	982	2 972	908	27,33	3,42
Przemyśl grekokat.	8 200	901 710	134 000	86	63	1 558	2 127	27,33	3,42
Radom	9 200	1 033 000	1 000 000	237	498	4 219	2 008	38,82	4,85
Rzeszów	5 440	606 500	490 000	200	447	2 450	1 096	27,20	3,40
Sandomierz	6 500	736 180	700 876	220	449	3 186	1 561	29,55	3,69
Siedlce	12 000	740 000	714 000	222	484	3 216	1 475	54,05	6,76
Sosnowiec	2 100	847 576	.	145	394	5 845	2 883	14,48	1,81
Szczecin	12 754	1 073 400	1 000 000	236	330	4 237	3 030	54,04	6,76
Tarnów	7 506	1 140 000	1 135 000	426	1 042	2 664	1 089	17,76	2,22
Toruń	5 427	714 270	620 868	182	317	3 411	1 959	29,82	3,73
Warmia	10 350	617 000	601 000	168	375	3 577	1 603	61,61	7,70
Warszawa	3 350	1 600 000	1 250 000	176	478	7 102	2 615	19,03	2,38
Warszawa - Praga	4 200	1 052 150	1 020 000	129	253	7 907	4 032	32,56	4,07
Włocławek	10 143	887 189	886 000	241	469	3 676	1 889	36,76	5,26
Wrocław	12 130	1 771 650	1 738 400	373	895	4 660	1 942	32,52	4,07
Zamość	8 154	504 000	495 000	165	297	3 000	1 667	49,42	6,18
Zielona Góra	12 000	1 020 000	900 000	235	400	3 830	2 250	51,06	6,38
Razem	306 145	37 009 658	35 129 789	8 959	18 282				
Uwaga: brak	6 555	1 870 342							
Winno być	312 700	38 880 000*							

Źródło: Annuario Pontificio, 1993, Citta del Vaticano 1993; Rocznik Diecezji Toruńskiej, 1993; *Spis parafii i duchowieństwa*, Toruń 1993, s. 15.

* (90,35% ludności)

Trzeba stwierdzić, że statystyka kościelna nie budzi zaufania. Wszak według niej brak 6555 km² obszaru Polski. W tym wypadku nie budzą zaufania dane

z wieloma zerami na końcu. Brak też 1 870 342 ludności (4,81%). Nie dysponujemy jednak innymi danymi statystyki kościelnej. Możemy tylko zaapelować do poszczególnych kurii diecezjalnych, by z większą odpowiedzialnością podchodziły do statystyki i bardziej bliską rzeczywistości przesyłały do Rzymu. Trudno się bowiem zgodzić z szacunkami, które wykazują, że w Polsce jest aż 9,65% różnowierców i niewierzących (3 751 920 osób). Nie mając jednak lepszej statystyki, spróbujmy w oparciu o nią znaleźć miejsce czterech diecezji, które dzisiaj istnieją na dawnych ziemiach pruskich. Warto wspomnieć, że obecnie terytorium diecezji w Polsce waha się od 2100 km² (Gliwice, Sosnowiec) do 14 736 km² (Koszalin—Kołobrzeg). W tym zakresie archidiecezja warmińska zajmuje 11 miejsce (10 350 km²), diecezja toruńska 32 miejsce (5427 km²), diecezja elbląska — 28 (5825 km²) i diecezja ełcka — ósme miejsce (12 000 km²).

Liczba ludności w diecezjach polskich wahała się od 310 000 (Drohiczyn) do 1 771 650 (Wrocław). W tym zakresie archidiecezja warmińska zajęła 31 miejsce (617 000), diecezja toruńska — 29 (714 270), diecezja elbląska — 38 (501 000) i diecezja ełcka — 36 miejsce (507 000). Liczba katolików w poszczególnych diecezjach polskich waha się od 230 000 (Drohiczyn) do 1 738 400 (Wrocław). Na tym polu archidiecezja warmińska zajmuje 30 miejsce (601 000), diecezja toruńska — 29 (620 868), diecezja elbląska — 35 (490 000) razem z Rzeszowem, zaś diecezja ełcka — 34 miejsce (494 000).

Według „Rocznika Papieskiego” z 1993 r. w Polsce jest 8959 parafii, w tym 86 obrządku greckokatolickiego. Liczba parafii w diecezjach polskich waha się od 73 (Drohiczyn) do 426 (Tarnów). Archidiecezja warmińska uplasowała się pod tym względem na 28 miejscu (168 parafii) razem z Łomżą, diecezja toruńska na 26 (182 parafie), elbląska na 36 (139 parafii), a diecezja ełcka na 32 miejscu (151 parafii).

Według wspomnianego „Rocznika Papieskiego” w Polsce pod koniec 1992 r. było 18 282 kapłanów diecezjalnych, a ich liczba w poszczególnych diecezjach wahała się od 178 (Elbląg) do 1042 (Tarnów). Na tym odcinku archidiecezja warmińska zajęła 25 miejsce (375 kapłanów) razem z Pelplinem, diecezja toruńska — 31 (317 kapłanów), diecezja elbląska — 39 czyli ostatnie (178 kapłanów) i diecezja ełcka — 37 miejsce (189), czyli trzecie od końca. Przeciętna liczba wiernych na jednego kapłana diecezjalnego wahała się od 908 (Przemyśl obrządek łaciński) do 4042 katolików (Warszawa-Praga). Archidiecezja warmińska zajmuje w tym zakresie ósme miejsce (1603), diecezja toruńska — 22 (1959), diecezja elbląska — 34 (2753), a diecezja ełcka — 32 (2614). W duszpasterstwie parafialnym ważną rolę odgrywa przeciętna liczba wiernych na jedną parafię. W Polsce waha się ona od 2332 (Opole) do 8324 katolików (Łódź). W archidiecezji warmińskiej przeciętna liczba wiernych na jedną parafię wynosiła 3577, na skutek czego zajęła ona 21 miejsce, diecezja toruńska — 17 (3411), diecezja elbląska — 18 (3525), a diecezja ełcka — 15 (3272).

Wśród znaczących czynników duszpasterstwa parafialnego ważne miejsce w geografii kościelnej zajmuje rozległość okręgu parafialnego i odległość od kościoła własnego. W Polsce w 1992 r. okręg parafialny obejmował od 8,51 km² (Katowice) do 95,81 km² (Drohiczyn). Rozpiętość zatem jest bardzo znaczna.

W archidiecezji warmińskiej przeciętny obszar parafii wynosi 61,61 km², dając jej 34 miejsce wśród polskich diecezji, w diecezji toruńskiej — 29,82 km² i 18 miejsce, w diecezji elbląskiej — 41,91 km² i 28 miejsce oraz w diecezji ełckiej — 79,47 km² i przedostatnie, czyli 38 miejsce. Przeciętna odległość od kościoła parafialnego w Polsce waha się obecnie od 1,06 km (Katowice) do 11,99 km (Drohiczyn). Jest to wyraźna wskazówka, w której diecezji należy jak najszybciej podjąć rozbudowę ustrojów parafialnych. W archidiecezji warmińskiej odległość ta wynosi 7,7 km, co daje jej 34 miejsce wśród polskich diecezji, w diecezji toruńskiej — 3,73 km czyli 16 miejsce, w diecezji elbląskiej — 5,24 km czyli przedostatnie miejsce, 38, po Koszalinie (9,25 km), a przed Drohiczynem (11,99 km).

Ogólnie należy stwierdzić, że cztery wymienione diecezje zajmują z reguły miejsce w drugiej części od końca w geografii kościelnej Polski. Stoi więc przed nimi gigantyczna praca podjęcia wysiłku zbliżenia się w omawianym zakresie do czołówki diecezji polskich.

Kirchenhistorische Geographie der preußischen Diözesen 1243—1993

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im Beitrag wird die historische Geographie von vier preußischen Diözesen geschildert, die 1243 gegründet wurden. Am größten war das Bistum Ermland, das im Jahre 1340 19 800 km umfaßte, zweitgrößtes Bistum war Samland mit 12 400 km, drittgrößtes — Pomesanien mit 8 400 km (Anfang des 16. Jh.); flächenmäßig am kleinsten war das Bistum Kulm mit nur 4 000 km (Anfang des 16. Jh.). Geographisch und politisch gesehen sind sie innerhalb des Deutschordensstaates auf dem einst preußischen Boden entstanden, abgesehen vom Bistum Kulm, das in seinen Grenzen ethnisch polnische Gebiete umfaßte. Eine große Veränderung der politischen Zugehörigkeit dieser Diözesen brachte der 2. Thorner Frieden aus dem Jahre 1466, als das gesamte Bistum Kulm wieder in den Grenzen der Krone Polens war, aus der pomesanischen Diözese fünf Dekanaten mit 70 Pfarren sowie ein Funstel des Territoriums der Diözese Ermland (128 Pfarren und 6 Filialen). Nur das Bistum Samland blieb in seiner Ganzheit innerhalb des Ordensstaates. Zu diesem Zeitpunkt gab es in jedem Bistum ein Domkapitel und das Amt des Offizials. Die Zwischenstufe zwischen der Diözese und den Pfarren bildeten die Erzpriesterien.

In Form von weitgehenden institutionellen Veränderungen wirkte sich die Reformation auf die katholische Kirche des Preußenlandes ein. Im Bistum Kulm sind 16 Kirchspielen (16,2%) lutherisch geworden. Völlig protestantisch wurde das Bistum Samland. In den beiden weiteren Diözesen wurde der Protestantismus in jenen Teilen eingeführt, die nach 1466 zunächst im Ordensstaat und seit 1525 im weltlichen Herzogtum Preußen politisch geblieben sind: im Bistum Pomesanien waren es 127 Kirchspiele (56,4%), in der Diözese Ermland 131 Kirchspiele und 11 Filialen (ca. 60%).

Die Veränderungen der Struktur von preußischen Bistümern führte die Bulle des Papstes Pius VII. aus dem Jahre 1821, die die formlich immer noch existierenden Diözesen Samland und Pomesanien aufhob. Eine neue kirchliche Organisation dieser Gebiete wurde am 25. März 1992 eingeführt. Ins Leben wurde eine neue Diözese Thorn gerufen, die die Gebiete des ehemaligen Bistums Kulm umfaßte; das Bistum Elbing setzt sich aus den ehemaligen Bestandteilen von Pomesanien zusammen. Das neue Bistum Lyck setzt sich aus 8 Dekanaten der Diözese Ermland und 5 Dekanaten der Diözese Łomża zusammen. Nur die neuen Grenzen des Erzbistums Ermland umfassen vor allem das Territorium der alten Diözese, die den gleichen Namen hatte.